
Inhoud

	Dankbetuiging	13
	Noot van de auteur	15
	Inleiding: Stel je voor	17
1	Het zevende zintuig	35
2	IJskoud: de sociopaten	53
3	Als het normale geweten slaapt	71
4	De aardigste mens ter wereld	89
5	Waarom het geweten deels blind is	105
6	Hoe herkennen we de meedogenloze anderen?	123
7	De etiologie van de onschuld: wat veroorzaakt sociopathie?	139
8	De sociopaat om de hoek	161
9	De oorsprong van het geweten	185
10	Bernies keus: waarom we met een geweten beter af zijn	203
11	Groundhog Day	219
12	Geweten in zijn zuiverste vorm: de wetenschap kiest voor de ethiek	231
	Noten	241
	Index	251

Dankbetuiging

Een groot deel van de tijd heb je het gevoel dat het helemaal opgaan in het schrijven van een boek niet zozeer voelt als schrijven vanuit jezelf, maar meer als het via je vingers en toetsenbord doorgeven van de lessen en inspiratie van talloze andere mensen: wijze vrienden die je al zoveel jaar kent en leermeesters vermomd als leerlingen, cliënten en collega's. Ik wou dat ik terug kon gaan in de tijd en hen allemaal kon bedanken. Ik grijp met beide handen de kans aan om in ieder geval die mensen te bedanken die me het meest hebben geholpen in het jaar waarin ik *Wat denk je, is jouw buurman sociopaat?* schreef.

Voor haar commentaar wil ik graag Carol Kauffman dankzeggen, een vrouw met een legendarische creativiteit om problemen op te lossen en wier belangstelling altijd groot is gebleven, zelfs toen ze zelf een boek schreef: *Pivot Points*.

Omdat de totstandkoming van dit boek onmogelijk zou zijn geweest zonder haar ontroerende betrokkenheid bij haar missie en omdat ze altijd een bron van welwillendheid, begrip en liefde was in een grote woestijn, dank ik mijn agent en bijzonder gewaardeerde vriendin Susan Lee Cohen.

Als ik had geprobeerd de beste redacteur ter wereld te schetsen, dan was ik nog niet in de buurt gekomen van Kristine Puopolo van Broadway Books. Ik dank haar voor haar slimheid, haar nauwkeurigheid en haar buitengewone bekwaamheid om gewoon gelijk te hebben – altijd, zonder ooit drammerig te zijn.

Ik dank Diane Wemyss voor haar zorg en haar organiseren, en voor haar suggestie om over een van de gebeurtenissen in het boek te schrijven, en Elizabeth Haymaker voor haar charme op zo grote af-

stand en haar waardevolle hulp bij de paperbackeditie. Ook bedank ik Joanna Pinsker, mijn uitstekende publiciteitsagente bij Broadway, die er altijd voor heeft gezorgd dat het boek in handen kwam van degenen die het konden gebruiken.

Ik dank Steve Stout en Darcy Wakefield, die voor elkaar kregen dat ik weer in liefde geloof. Darcy's fantastische boek, *I Remember Running*, legt helemaal uit hoe en waarom.

Weer – en altijd – dank ik mijn bijzondere ouders, Eva Deaton Stout en Adrian Phillip Stout, omdat zij me hebben laten zien hoeveel liefde en licht twee mensen met het beste geweten de wereld kunnen geven.

En met eerbied, en meer liefde dan ik me voor kon stellen voordat ik haar kende, wil ik mijn dochter Amanda bedanken, mijn eerste lezer en tevens de meest begripvolle. Zij heeft me, naast heel veel andere dingen, geleerd dat aardigheid en integriteit bij de ziel horen.

Noot van de auteur

De beschrijvingen in *Wat denk je, is jouw buurman sociopaat?* hebben geen betrekking op bepaalde individuen. De basis van de psychotherapie is vertrouwelijkheid en zoals gebruikelijk heb ik de meest verstrekkende maatregelen genomen om ervoor te zorgen dat de privacy van alle werkelijk bestaande mensen gewaarborgd blijft. Alle namen zijn verzonnen en ook alle mogelijk herkenbare uiterlijke kenmerken zijn veranderd. Sommige personen die in dit boek optreden, gaven bereidwillig hun toestemming om anoniem te worden afgeschilderd. In deze gevallen staat er geen enkele informatie in het boek aan de hand waarvan ze herkend zouden kunnen worden.

Het verhaal in het hoofdstuk 'Groundhog Day' is verzonnen. De mensen, gebeurtenissen en gesprekken die in de andere verhalen voorkomen, komen allemaal voort uit mijn werkzaamheden in de psychologie gedurende 25 jaar. Echter, vanwege mijn verplichting tot geheimhouding zijn de mensen en omstandigheden samengesteld van aard, dat wil zeggen dat in ieder verhaal individuen optreden waarvan de kenmerken en ervaringen zijn overgenomen, veranderd en gecombineerd, zodat imaginaire figuren ontstonden. Iedere overeenkomst van een dergelijke samengestelde figuur met een bestaand iemand is zuiver toevallig.

Inleiding

Stel je voor

Geesten verschillen meer nog van elkaar dan gezichten.

– Voltaire

Stel je eens voor, als je dat kunt, dat je geen geweten zou hebben, geen enkel geweten, geen gevoelens van schuld of spijt voor alles wat je hebt uitgevoerd, geen enkele zorg om het welzijn van vreemden, vrienden of zelfs familie. Stel je voor, geen geworstel met schaamte – geen enkel moment in je hele leven, wat voor egoïstische, gemakzuchtige, pijnlijke of immorele actie je ook hebt ondernomen. En stel je voor dat je het hele concept van verantwoordelijkheid niet zou kennen, behalve dan als een last die anderen zonder aarzeling lijken te dragen, de onnozele halzen. Voeg aan deze rare fantasie nu eens het vermogen toe om voor andere mensen verborgen te houden dat jouw aard radicaal anders is dan die van hen. Aangezien iedereen zomaar aanneemt dat het hebben van een geweten onder mensen universeel is, hoef je weinig moeite te doen om het gegeven dat jij geen geweten hebt, te verbergen. Schuld of schaamte belemmeren je niet in je verlangens en anderen confronteren je nooit met je harteloosheid. Het ijswater in je aderen is zo bizar, zo ver weg van hun persoonlijke ervaring, dat ze zelfs maar zelden kunnen raden naar jouw geestelijke conditie.

Met andere woorden, je hebt geen enkele innerlijke beperking en je onbelemmerde vrijheid om te doen wat je wilt, zonder enige wroeging, is voor de wereld gelukkig onzichtbaar. *Je kunt alles doen wat je wilt*, en toch zal jouw merkwaardige voordeel op het gros van de mensen, die wel door hun geweten in toom worden gehouden, waarschijnlijk nooit ontdekt worden.

Hoe leef je dan? Wat ga je doen met dit enorme, geheime voordeel en het daarmee samenhangende nadeel (geweten) van andere mensen? Het antwoord zal grotendeels afhangen van wat je verlangens toevallig zijn, omdat mensen nu eenmaal van elkaar verschillen. Zelfs de gewetenlozen zijn niet allemaal hetzelfde. Sommige mensen – of ze nu een geweten hebben of niet – luieren het liefst, terwijl anderen vol zitten met dromen en wilde ambities. Sommigen zijn briljant en begaafd, anderen zijn traag van begrip en de meesten, met of zonder geweten, zitten daar ergens tussenin. Er zijn gewelddadige mensen en geweldloze, mensen die gedreven worden door bloeddorstigheid en anderen die dergelijke lusten niet hebben.

Misschien ben jij iemand die hunkert naar geld en macht. Je hebt dan wel geen spoortje geweten, maar je hebt een geweldig IQ. Je hebt de ambitie en de intellectuele vermogens om grote rijkdom en invloed na te jagen en je wordt op geen enkele wijze gestoord door het zeurende stemmetje van het geweten, dat andere mensen ervan weerhoudt alles te doen wat ze moeten doen om succes te hebben. Je kunt kiezen: zaken, politiek, recht, bankwezen, internationale ontwikkeling of een of ander wetenschappelijk beroep, en je werkt aan je carrière met een kille passie waarin geen plaats is voor de gebruikelijke morele of wettelijke belemmeringen. Zo nodig vervals je de boekhouding en vernietig je het bewijsmateriaal, steek je je werknemers en je klanten (of je kiez-ers) een mes in de rug, trouw je om het geld, vertel je de ergste voorbedachte leugens aan mensen die jou vertrouwen, probeer je machtige of welbespraakte collega's te ruïneren en wals je gewoon over groepen heen die van jou afhankelijk zijn en zich niet kunnen verweren. En dit alles doe je met de heerlijke vrijheid die inherent is aan het ontbreken van een geweten.

Je wordt onvoorstelbaar, onbetwistbaar en misschien zelfs wel wereldwijd succesvol. Waarom niet? Met jouw hersenen en zonder geweten om je plannetjes in toom te houden, kun jij *alles doen wat je maar wilt*.

Of nee, laten we zeggen dat jij niet helemaal zo bent. Je bent ambitieus, zeker, en als je maar succes hebt, ben je bereid allerlei dingen te

doen die mensen met een geweten niet eens zouden overwegen, maar jij bent niet zo intellectueel begaafd. Je intelligentie is misschien wel bovengemiddeld en mensen vinden je slim, misschien zelfs heel slim. Maar diep vanbinnen weet je dat je niet de cognitieve middelen of de creativiteit hebt om de steile pieken van de macht te beklimmen waar je stiekem van droomt. Daardoor ontwikkel je wrokkige gevoelens tegen de hele wereld en word je jaloers op de mensen om je heen.

Ben je zo'n figuur, dan kruip je weg in een eigen hoekje, of misschien in een paar verschillende hoekjes, waarin je tenminste macht kunt uitoefenen over een beperkt aantal mensen. Deze situatie stilt je honger naar macht enigszins, hoewel je chronisch gefrustreerd bent dat je er niet meer van bezit. Het doet pijn om weliswaar vrij te zijn van dat idiote innerlijke stemmetje dat anderen ervan weerhoudt naar macht te streven, maar het talent te missen om het ultieme succes te kunnen bereiken. Soms verval je dan in een gemelijke, kwaai bui vanwege een frustratie die niemand begrijpt behalve jij.

Functies waarbij je de supervisie hebt over enkele individuele ondergeschikten of een groepje bevallen jou wel, vooral als het gaat om mensen en groepen die relatief hulpeloos zijn of op een of andere manier kwetsbaar. Je bent leraar of psychotherapeut, advocaat in familiezaken of coach in het voortgezet onderwijs. Of misschien ben je consultant, makelaar, galeriehouders of hoofd van een zorginstelling. Of misschien heb je helemaal geen betaalde betrekking en ben je voorzitter van de vereniging van eigenaren van het gebouw waarin je woont, of vrijwilliger in het ziekenhuis, of ouder. Wat je bezigheid ook is, je manipuleert en koeioneert de mensen die onder jou staan zo vaak en overdreven als je kunt zonder te worden ontslagen of ter verantwoording geroepen. Je doet dat om het manipuleren en koeioneren zelf, zelfs als het geen ander doel dient dan dat jij er een kick van krijgt. Mensen angst aanjagen betekent dat jij macht hebt – zo zie jij dat althans – en sarren geeft jou een stoot adrenaline. Het is gewoon leuk.

Misschien ben je dan wel niet de CEO van een multinational, maar een paar mensen kun je wel schrik aanjagen of ze laten rondrennen als kippen. Je kunt van hen stelen of – misschien wel het mooiste – je

kunt situaties scheppen waardoor ze zich rot voelen over zichzelf. En dit is macht, zeker als de mensen die jij manipuleert op een of andere wijze boven jou staan. De allergrootste kick geeft het als je mensen omlaag haalt die slimmer zijn dan jij – of talentvoller, of misschien deftiger, knapper, populairder of moreel bewonderenswaardiger. Dit is niet alleen leuk, dit is existentiële wraak. En zonder geweten is het verbazingwekkend makkelijk uitvoerbaar. Je liegt vertrouwelijk tegen je baas of diens baas, huilt een paar krokodillentranen of saboteert een project van een collega. Je manipuleert een patiënt of een kind, doet loze beloften of verstrekt een beetje onjuiste informatie die nooit naar jou te herleiden is.

Of laten we nu eens zeggen dat jij iemand bent die aanleg heeft voor het plegen van geweld of dat anderen graag ziet doen. Je kunt je collega gewoon vermoorden, of haar laten vermoorden, of je baas, je ex, de rijke echtgenoot van je minnares of iemand anders die jou dwarszit. Je moet voorzichtig zijn, want als je een foutje maakt, kun je gepakt worden en door het systeem gestraft. Maar je geweten zal jou er nooit op aanspreken, want je hebt geen geweten. Als jij besluit te moorden, komen de belemmeringen alleen vanbuiten. Niets in jou zal ooit protesteren.

Word je niet met geweld tegengehouden, dan *kun je doen wat je wilt*. Ben je op het juiste moment geboren, heb je de beschikking over wat familiekapitaal en heb je dat speciale talent om de haat van andere mensen en hun gevoel dat ze minder krijgen dan waar ze recht op hebben, op te zwepen, dan kun je ervoor zorgen dat ontzettend veel onschuldige mensen worden omgebracht. Met voldoende geld kun je dit op afstand regelen, veilig achteroverleunen en heel tevreden toekijken. Terrorisme (op afstand) is zelfs de ideale bezigheid voor iemand die mateloos bloeddorstig is en geen geweten heeft. Als je het goed doet, kun je immers een heel land in shocktoestand brengen. Als dát geen macht is, wat dat dan wel?

Of laten we ons het andere uiterste eens voorstellen: je hebt helemaal geen belangstelling voor macht. Integendeel, jij bent zo iemand die nergens veel van wilt hebben. Je enige echte ambitie is dat je je

niet erg hoeft in te spannen om je leventje te leven. Je wilt niet werken zoals ieder ander mens. Zonder geweten kun je een dutje doen, een hobby uitoefenen, tv-kijken of de hele dag gewoon rondlummelen. Aan de zijkant van de samenleving levend en met een paar van familie en vrienden ontvangen euro's kun je dit eindeloos volhouden. Mensen gaan misschien fluisteren dat je een slappeling bent, of depressief, een triest geval – of juist boos worden en mopperen dat je lui bent. Als ze je een beetje beter leren kennen en echt kwaad worden, gaan ze tegen je schreeuwen en je uitschelden voor loser, voor niksnut. Maar het zal nooit bij hen opkomen dat je letterlijk geen geweten hebt en dat jouw brein op een zo fundamenteel punt niet hetzelfde is als het hunne.

Het paniekerige gevoel van een opspelend geweten grijpt je nooit bij de keel en maakt je nooit midden in de nacht wakker. Ondanks je levensstijl voel je je nooit onverantwoordelijk, nalatig of zelfs maar beschaamd, al doe je soms alsof, omdat dat nu eenmaal van je wordt verwacht. Als je bijvoorbeeld goed mensen weet te observeren en ziet hoe zij op dingen reageren, dan kun je je een lusteloze gezichtsuitdrukking aanleren, zeggen hoe je je over je eigen leven schaamt en praten over hoe verdorven je je voelt. Dit doe je alleen omdat het nu eenmaal makkelijker is mensen te laten denken dat je depressief bent dan dat ze de hele tijd tegen je schreeuwen of zeuren dat je eens een baan moet gaan zoeken.

Je merkt op dat mensen met een geweten zich schuldig voelen als ze tirades gaan houden tegen iemand van wie ze denken dat hij of zij 'depressief' is of 'gekweld'. Het is zelfs zo dat ze zich, in jouw voordeel, vaak verplicht voelen om voor zo iemand te zorgen. Als je het ondanks je niet zo florissante financiële omstandigheden voor elkaar kunt krijgen een seksuele relatie met zo iemand aan te gaan, dan kan deze persoon, die geen idee heeft hoe jij werkelijk bent, zich bijzonder verplicht gaan voelen. Aangezien niet werken het enige is wat jij wilt, hoeft jouw geldschiet niet bijzonder rijk te zijn, alleen betrouwbaar geleid door zijn of haar geweten.

Ik ga ervan uit dat het krankzinnig voelt wanneer je je voorstelt dat je een van deze mensen bent, omdat dergelijke mensen gestoord zijn,

gevaarlijk gestoord. Gestoord maar echt bestaand, ze hebben zelfs een etiket. Veel mensen die in de geestelijke gezondheid werkzaam zijn, duiden een aandoening van weinig of geen geweten aan als ‘antisociale persoonlijkheidsstoornis’ of APS. Dit is een ongeneeslijke karaktermisvorming, die ongeveer vier procent van de bevolking kenmerkt, dat wil zeggen één op de 25 mensen.¹ Er zijn verschillende benamingen voor de aandoening van gewetenloosheid, waarvan de bekendste *sociopathie* en *psychopathie* zijn. Beide worden echter vanwege de negatieve connotatie nauwelijks nog gebruikt. Gebrek aan schuldgevoelens was wel de eerste persoonlijkheidsstoornis die door de psychiatrie als zodanig werd erkend; termen die hier in het verleden voor zijn gebruikt, zijn onder meer *manie sans délire*, *psychopathische inferioriteit*, *morele waanzin* en *morele imbeciliteit*.²

Volgens de ‘bijbel van psychiatrische etikettering’, de *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders 4* van de American Psychiatric Association (APA), moet aan de klinische diagnose van *antisocial personality disorder* gedacht worden als een individu aan minstens drie van de volgende zeven criteria voldoet:

1. zich niet aan sociale normen houden;
2. leugenachtig, manipulatief zijn;
3. impulsief zijn, niet kunnen plannen;
4. snel geïrriteerd zijn, agressief;
5. geen oog voor de eigen veiligheid en die van anderen;
6. constant onverantwoordelijk zijn;
7. geen spijt hebben na een ander pijn te hebben gedaan, mishandeld of bestolen te hebben.

Heeft een individu drie van deze ‘symptomen’, dan is dat voor psychiaters voldoende aanleiding om de stoornis te vermoeden.³

Andere onderzoekers en behandelaars, van wie er velen denken dat de definitie van de APA eerder ‘criminaliteit’ beschrijft dan een antisociale persoonlijkheidsstoornis, wijzen op meer gedocumenteerde kenmerken van APS-cliënten als groep.⁴ Een van de vaker geobserveerde trekken is een vlotte en oppervlakkige charme, waardoor de

echte sociopaat in staat is anderen te verleiden, letterlijk of figuurlijk. Het betreft een soort uitstraling of charisma waardoor hij – althans in het begin – charmanter of interessanter overkomt dan de meeste normale mensen om hem heen. Hij is spontaner of intenser, of op een of andere wijze ‘complexer’, sexyer of onderhoudender dan wie ook. Soms gaat dit ‘sociopathisch’ charisma vergezeld van een enorm gevoel van eigenwaarde, dat in het begin aantrekkelijk kan zijn, maar bij nader inzien vreemd is en zelfs belachelijk kan overkomen. (‘Op een dag zal de wereld weten hoe bijzonder ik ben,’ of: ‘Je weet dat na mij geen enkele minnaar meer goed genoeg voor je zal zijn.’)

Bovendien hebben APS-cliënten een meer dan normale behoefte aan prikkels, wat ertoe leidt dat ze regelmatig sociale, lichamelijke, financiële of juridische risico’s nemen. Kenmerkend is dat ze anderen kunnen overhalen gevaarlijke avonturen met hen te ondernemen. Als groep staan ze bekend om hun pathologisch liegen en bedriegen en hun parasitaire relaties met ‘vrienden’. Ongeacht hoe goed opgeleid ze zijn, of welke hoge positie ze als volwassenen bekleden, ze kunnen een geschiedenis hebben van vroege gedragsproblemen, soms inclusief drugsgebruik of jeugdcriminaliteit, en altijd inclusief het afwijzen van de eigen verantwoordelijkheid voor eventuele problemen die zijn ontstaan.

APS-cliënten staan vooral bekend om de oppervlakkigheid van hun emoties, de holle en voorbijgaande aard van enig gevoel van affectie dat ze beweren te hebben, een zekere verbijsterende ongevoeligheid.⁵ Ze vertonen geen spoor van empathie en geen werkelijke belangstelling voor emotionele binding met een partner. Is de oppervlakkige charme er eenmaal van af, dan zijn hun huwelijken liefdeloos, eenzijdig en bijna altijd van korte duur. Heeft de huwelijkspartner enige waarde voor de APS-cliënt, dan komt dat doordat die partner beschouwd wordt als een bezit. Om het verlies daarvan kan hij wel *kwaad* worden, maar nooit bedroefd. Evenmin is het hem aan te rekenen.

Al deze kenmerken, samen met de ‘symptomen’ uit de DSM-4, zijn verschijningsvormen van iets wat voor de meesten van ons een onpeilbare psychologische aandoening is, namelijk het ontbreken van ons onmisbare zevende zintuig: het geweten.

Idioot, angstaanjagend en werkelijk: bij ongeveer vier procent van de bevolking.

Maar wat betekent die vier procent voor de samenleving? Denk eens na over de volgende cijfers, als referentiekader van problemen waar we vaker over horen: de prevalentie van anorexia wordt geschat op 3,43 procent. Dat wordt bijna als epidemisch beschouwd, al is dat een fractie lager dan het voorkomen van de antisociale persoonlijkheidsstoornis. De bekende stoornissen die worden geschaard onder schizofrenie doen zich slechts bij ongeveer één procent van ons voor (dus slechts bij een kwart van het aantal mensen vergeleken met APS). Volgens de *Centers for Disease Control and Prevention* komt in de vs darmkanker bij ongeveer veertig van iedere honderdduizend mensen voor: 'alarmerend veel' wordt gezegd, maar een factor 100 minder dan APS. Kortom, er bevinden zich meer sociopaten onder ons dan mensen met de veelbesproken aandoening anorexia, vier keer zo veel als schizofreniepatiënten en honderd keer zo veel als mensen met darmkanker.

Als therapeut ben ik gespecialiseerd in de behandeling van mensen die een psychisch trauma hebben opgelopen. De afgelopen 25 jaar heb ik in mijn praktijk honderden volwassenen gezien die iedere dag van hun leven psychische pijn lijden door misbruik in hun vroege jeugd of een andere afschuwelijke ervaring. Zoals ik heb uiteengezet in mijn boek *The Myth of Sanity* lijden mijn getraumatiseerde patiënten aan een heleboel kwellingen, zoals chronische angst, ondraaglijke depressiviteit en dissociatieve stoornissen. Velen van hen kwamen bij mij toen ze herstelden van een poging tot zelfdoding, nadat ze het gevoel hadden gekregen dat het leven op aarde ondraaglijk was.⁶ Sommigen zijn getraumatiseerd door natuurlijke of humanitaire rampen als een aardbeving of oorlog, maar de meesten zijn gekoeioneerd en psychisch kapot gemaakt door aanwijsbare menselijke daders, vaak sociopaten. Soms waren dat vreemden met APS, maar meestal ouders, oudere familieleden of broers of zussen met de stoornis. Ik help mijn cliënten en hun gezinnen om te gaan met de pijn die hun in hun leven is aangedaan. Daardoor en door bestudering van hun afzonderlijke levensver-

halen heb ik geleerd dat de schade die sociopaten aanrichten, diep is en blijvend, vaak op tragische wijze dodelijk en verbijsterend veelvoorkomend. In mijn contacten met honderden slachtoffers ben ik ervan overtuigd geraakt dat het op tafel leggen van alle feiten over APS voor ons allemaal van groot belang is.

Ongeveer één op de 25 mensen lijdt aan een antisociale persoonlijkheidsstoornis, hetgeen in wezen betekent dat ze geen geweten hebben. Het is niet zo dat deze mensen het verschil tussen goed en slecht niet kennen, maar dit verschil beperkt hen niet in hun gedragingen. Het intellectuele verschil tussen goed en slecht laat geen emotionele bellen rinkelen en blauwe zwaailichten afgaan; het wekt geen angst voor God op, zoals bij de rest van ons. Zonder een flintertje schuldgevoel of spijt *kan één op de 25 mensen zijn gang gaan.*

Het grote aantal gevallen van APS in de samenleving heeft verstrekende gevolgen voor de rest van ons, die ook op deze planeet moeten leven – zelfs op de mensen die niet klinisch getraumatiseerd zijn. De mensen die die vier procent uitmaken, slopen onze banden met anderen, onze bankrekeningen, onze prestaties, onze eigenwaarde, onze vrede op aarde. Verrassend genoeg weten veel mensen helemaal niets van deze stoornis. Doen ze dat wel, dan denken ze aan gewelddadige psychopaten – moordenaars, seriemoordenaars, massamoordenaars – aan mensen die bewust talloze malen de wet hebben overtreden en die, als ze worden gepakt, de gevangenis in gaan en in sommige landen zelfs ter dood worden gebracht. We zijn ons normaal gesproken niet bewust van het grote aantal APS-cliënten om ons heen. We herkennen hen ook niet, de mensen die vaak geen overduidelijke misdadigers zijn en tegen wie ons rechtssysteem weinig in te brengen heeft.

De meeste mensen zijn zich niet bewust van de overeenkomst tussen het plannen van genocide en zoiets als zonder schuldgevoel liegen tegen de baas over een collega. Toch is de psychologische overeenkomst er niet alleen, ze is ook angstaanjagend. Het verband is kort en goed het ontbreken van een innerlijk mechanisme dat ons emotioneel gesproken wakker schudt als we een keuze maken die we beschouwen als immoreel, onethisch, onachtzaam of egoïstisch. De meesten van

ons voelen zich enigszins schuldig als we het laatste stukje taart opeten, dus hoe zouden we ons dan wel niet voelen als we doelbewust en methodisch iemand pijn toebrengen? De mensen die helemaal geen geweten hebben, vormen samen één groep, of het nu gaat om moordzuchtige tirannen of slechts om meedogenloze sociale sluipschutters.

De aan- of afwezigheid van een geweten vormt een diepe kloof in de mensheid, die zonder meer dieper is dan intelligentie, ras of zelfs geslacht. Wat een APS-cliënt die van het werk van anderen profiteert, anders maakt dan een die af en toe een buurtwinkel berooft, of van een die een industriemagnaat is – of wat het verschil is tussen een gewone pestkop en een sociopathische moordenaar – is niets meer dan sociale status, drijfveren, intellect, bloeddorstigheid of gewoon gelegenheid. Wat al deze mensen van de overigen onderscheidt, is een totale leegte in de geest op de plaats waar de meest ontwikkelde van alle menselijke functies zou moeten zitten.

Voor zo'n 96 procent van ons is het geweten zo fundamenteel dat we er zelden over nadenken. Voor het merendeel werkt het als een automatische reflex. Behalve als de verleiding wel heel groot is (en dat is normaliter gelukkig bijna nooit het geval), denken we totaal niet na over iedere ethische kwestie die voorbijkomt. We vragen ons niet bewust af: zal ik mijn kind boterhammen meegeven naar school of niet? Zal ik de tas van mijn collega stelen of niet? Zal ik vandaag mijn partner verlaten of niet? Ons geweten neemt al dat soort beslissingen voor ons en doet dat zo geruisloos, automatisch en continu dat we ons in onze meest fantasierijke momenten nog geen beeld zouden kunnen vormen van een bestaan zonder geweten. Als iemand werkelijk een gewetenloze keuze maakt, kunnen we uiteraard slechts verklaringen verzinnen die niet eens in de buurt van de waarheid komen: ze vergat haar kind boterhammen mee te geven. De collega van die persoon moet haar tas wel op de verkeerde plek hebben neergezet. De partner van die persoon moet wel een onmogelijk iemand zijn geweest om mee samen te leven. Of we komen met etiketten die, als we niet te krap kijken tenminste, het antisociale gedrag van een ander bijna verklaren: hij is 'excentriek', 'artistiek', 'echt competitief', 'lui', 'onbenullig', of 'altijd zo'n deugniet'.

Afgezien van de psychopathische monsters die we soms op tv zien, van wie de daden te vreselijk zijn om ze op deze wijze te verklaren, zijn gewetenloze mensen bijna altijd onzichtbaar voor ons. We zijn bijzonder geïnteresseerd in onze eigen slimheid en in het intelligentieniveau van andere mensen. Het kleinste kind kan je het verschil vertellen tussen een jongen en een meisje. We vechten oorlogen uit over ras. Maar wat betreft het misschien wel belangrijkste kenmerk dat de menselijke soort verdeelt – de aan- of afwezigheid van geweten – zijn en blijven we feitelijk onwetend.

Slechts heel weinig mensen, hoe geleerd ze ook zijn op andere terreinen, kennen de betekenis van het begrip ‘sociopaat,’ laat staan die van ‘antisociale persoonlijkheidsstoornis’. Nog minder beseffen ze dat het begrip hoogstwaarschijnlijk toepasbaar is op een handvol mensen die ze echt kennen. En zelfs als we van het bestaan op de hoogte zijn, is het niet hebben van een geweten iets waar anderen zich onmogelijk iets bij kunnen voorstellen. Het is zelfs moeilijk om een andere ervaring te noemen die op zo weinig empathie kan rekenen. Totale blindheid, ziekelijke depressiviteit, een vergaande verstandelijke beperking, het winnen van de loterij en nog duizend uitersten van de menselijke ervaring, zelfs een psychose – dit alles past in onze denkwereld. We hebben ons allemaal wel eens verdwaald gevoeld in het duister. We zijn allemaal wel eens een beetje depressief geweest. We hebben ons allemaal wel eens dom gevoeld, wel twee keer ook. De meesten van ons hebben een lijstje in het hoofd van wat we zouden doen als we die hoofdprijs eens wonnen. En in onze nachtelijke dromen raken al onze gedachten en beelden ontregeld.

Maar *helemaal niets* geven om de gevolgen van ons handelen op de samenleving, op vrienden, op familie, op onze *kinderen*? Hoe zou dat er in godsnaam uit moeten zien? Wat zouden we met onszelf moeten? Niets in ons leven, of we nu wakker zijn of slapen, vertelt het ons. Misschien komen we er nog het meest in de buurt als we zoveel lichamelijke pijn ervaren dat ons vermogen tot redeneren of handelen tijdelijk verlamd is. Maar zelfs met pijn is er schuldgevoel. Het absoluut ontbreken van schuldgevoel gaat de verbeeldingskracht te boven.

Het geweten is onze alomtegenwoordige opzichter, die de regels voor ons handelen bepaalt en emotionele straffen uitdeelt als we de regels overtreden. We hebben nooit gevraagd om een geweten. Het is er gewoon, al die tijd, net als de huid, de longen of het hart. We kunnen er bij wijze van spreken niet eens de eer voor opeisen. En we kunnen ons niet voorstellen hoe het zou zijn zonder.

De afwezigheid van een schuldgevoel is ook nog eens bijzonder verwarrend als medisch concept. In tegenstelling tot kanker, anorexia, schizofrenie, depressiviteit of andere persoonlijkheidsstoornissen zoals narcisme lijkt APS een ethisch aspect te hebben. Sociopaten worden bijna onveranderlijk beschouwd als slecht of duivels, zelfs (of misschien wel vooral) door mensen die in de geestelijke gezondheidszorg werkzaam zijn. De opvatting dat deze cliënten op een of andere manier moreel weerzinwekkend en angstaanjagend zijn, komt in de literatuur levendig tot uiting.

Robert Hare, emeritus hoogleraar psychologie aan de universiteit van British Columbia (Canada), heeft een lijst samengesteld, de *Psychopathy Checklist*, die nu door onderzoekers en behandelaars wereldwijd wordt geaccepteerd als een standaardinstrument voor het stellen van de diagnose.⁷ Over zijn cliënten schrijft Hare, de afstandelijke geleerde: 'Iedereen, inclusief de specialisten, kan door hen in de luren worden gelegd, gemanipuleerd, misleid en verbijsterd. Een goede psychopaat kan ieders gevoelige snaar raken. [...] Je beste verdediging is inzicht in de aard van deze menselijke roofdieren.'⁸ En Hervey Cleckley, schrijver van de klassieke studie *The Mask of Sanity* (1941), klaagt over de psychopaat: 'Schoonheid en lelijkheid, behalve in zeer oppervlakkige zin, goedheid, slechtheid, liefde, verschrikking en humor hebben geen werkelijke betekenis, geen kracht om hem te ontroeren.'⁹

Het is eenvoudig om het argument aan te voeren dat 'sociopathie', 'antisociale persoonlijkheidsstoornis' en 'psychopathie' verkeerde benamingen zijn die een wisselende mix van ideeën weerspiegelen, en dat de afwezigheid van geweten in feite een onzinnige psychiatrische categorie is. In dit verband moet worden opgemerkt dat alle andere psychiatrische diagnoses (inclusief narcisme) wel enig persoonlijk leed

of pijn betekenen voor de mensen die eraan lijden. De antisociale persoonlijkheidsstoornis staat op zichzelf als een ‘aandoening’ die geen aandoening is voor de persoon die eraan lijdt, geen subjectief ongemak. Mensen die aan APS lijden, zijn vaak heel tevreden met zichzelf en met hun leven, en misschien juist om deze reden bestaat er geen effectieve ‘behandeling.’ APS-cliënten komen gewoonlijk alleen naar therapie als ze daartoe door de rechtbank zijn gedwongen, of als er een bijkomend soort winst te behalen valt uit het cliënt-zijn. Er is zelden sprake van een wens om te genezen. Dit alles roept de vraag op of de afwezigheid van geweten een psychiatrische stoornis is of een juridische aanduiding – of iets heel anders.

Uniek in zijn vermogen om zelfs de meest ervaren hulpverlener van zijn stuk te brengen, komt het concept van de antisociale persoonlijkheidsstoornis gevaarlijk dicht bij onze ideeën over wat de ziel is, van goed versus kwaad. Deze associatie maakt het zo moeilijk om helder over het onderwerp na te denken. De onvermijdelijke aard van het zij-tegen-ons-probleem roept wetenschappelijke, morele en politieke vragen op die het verstand te boven gaan. Hoe bestudeer je wetenschappelijk een verschijnsel dat deels moreel lijkt te zijn? Wie heeft recht op onze professionele hulp en ondersteuning: de ‘cliënten’ of de mensen die met hen moeten leven? Psychologisch onderzoek heeft manieren voortgebracht om APS te diagnosticeren, maar wie moeten we testen? Moet iedereen in een vrije samenleving op zoiets getest worden? En als iemand duidelijk de diagnose ‘sociopaat’ heeft gekregen, wat kan de samenleving dan met die informatie? Geen enkele andere diagnose roept zoveel politiek en professioneel incorrecte vragen op. De antisociale persoonlijkheidsstoornis, waarvan bekend is dat die verband houdt met gedragingen die variëren van het gebruik van geweld binnenshuis tot verkrachting, seriemoorden en aanzetten tot oorlog, is in zekere zin de laatste en meest angstaanjagende psychologische grens.¹⁰

De meest onthutsende vragen worden zelfs fluisterend nauwelijks gesteld. Weten we zeker dat APS niet functioneel is voor degene die eraan lijdt? Is APS wel een stoornis of is het functioneel? Net zo onwelkom is de onzekerheid aan de andere kant van de medaille: is

geweten wel functioneel voor het individu of de groep die erover beschikt? Of is *geweten*, zoals diverse APS-cliënten hebben aangegeven, domweg een psychologische kooi voor de massa? Of we ze nu hardop uitspreken of niet, dit soort twijfels steken impliciet de kop op op een planeet waar duizenden jaren lang – tot op de dag van vandaag – de beroemdste namen altijd toebehoorden aan personen die tot op zekere hoogte amoreel konden zijn. In onze hedendaagse cultuur is gebruik maken van andere mensen bijna trendy geworden; *gewetenloze* zakelijke praktijken lijken onbeperkte rijkdom op te leveren. De meesten van ons kennen wel voorbeelden uit ons eigen leven waarin iemand zonder scrupules er met de buit vandoor ging; er zijn tijden waarin integer leven voor de dommen is.

Is het zo dat misdaad nooit loont, of is het uiteindelijk waar dat de aardigste mensen achteraan eindigen? Zal de minderheid der schaamtelozen de aarde erven?

Dergelijke vragen weerspiegelen een centraal thema van dit boek, dat vlak na de aanslagen van 11 september 2001 in me opkwam, toen alle mensen met een *geweten* het benauwd kregen en sommigen wanhopig werden. Ik ben gewoonlijk optimistisch van aard, maar op dat moment was ik bang dat mijn land en veel andere landen verwickeld zouden raken in door haat aangewakkerde conflicten en wraakzuchtige oorlogen die ons nog vele jaren bezig zouden houden – en met mij een aantal andere psychologen en gedragswetenschappers. Vanuit het niets kwam een regel uit een dertig jaar oud apocalyptisch lied van *Black Sabbath* in me op als ik wilde ontspannen of slapen: ‘Satan spreidt zijn vleugels uit, lachend.’¹¹ De gevleugelde satan die ik voor me zag, cynisch schaterlachend en opstijgend uit het puin, was geen terrorist, maar een duivelse manipulator die terroristische acties gebruikte om overal ter wereld haat te zaaien.

Tijdens een telefoongesprek met een collega raakte ik geïnteresseerd in het onderwerp antisociale persoonlijkheidsstoornis versus *geweten*. Deze collega is normaal gesproken vrolijk en vol goede moed, maar was op dat moment net als de rest van de wereld verbijsterd en gedemoraliseerd. We bespraken een gemeenschappelijke cliënt wiens

neigingen tot zelfdoding steeds ernstiger werden, klaarblijkelijk vanwege de rampen die de Verenigde Staten toen hadden getroffen (en die sindsdien erg is opgeknapt, kan ik opgelucht vertellen). Mijn collega vertelde hoe schuldig hij zich voelde omdat hij zelf kapot was van de gebeurtenissen en misschien niet de gebruikelijke hoeveelheid emotionele energie op kon brengen om de cliënt tot steun te zijn. Deze bijzonder zorgzame en verantwoordelijke therapeut was net als iedereen overweldigd door de gebeurtenissen en vreesde dat hij tekortschoot. Midden in deze zelfevaluatie hield hij op, hij zuchtte diep en zei toen met matte stem, wat niets voor hem was: 'Weet je, soms vraag ik me af: *waarom* hebben we een geweten? Je staat alleen daarom al aan de verliezende kant.'

Ik schrok erg van zijn vraag, nog het meest omdat cynisme helemaal niet paste bij de open en oprechte houding van de man. Na een ogenblik stilte antwoordde ik met een tegenvraag: 'Zeg dan eens, Bernie, als je de keuze had – ik bedoel echt, letterlijk iets had te kiezen en dat heb je natuurlijk niet – zou je dan een geweten willen hebben zoals je dat hebt of zou je liever een antisociale persoonlijkheidsstoornis hebben en in staat zijn om... nou ja, te doen waar je zin in hebt?'

Hij dacht even na en zei toen: 'Je hebt gelijk. Ik zou ervoor kiezen om een geweten te hebben.'

'Waarom?' vroeg ik.

Het was weer even stil, waarna een heel lang 'nou...' klonk. Ten slotte zei hij: 'Weet je, Martha, ik weet niet waarom. Ik weet alleen dat ik voor een geweten zou kiezen.'

Misschien kreeg ik te snel hoop, maar het leek alsof ik, nadat Bernie dit had gezegd, een subtiele verandering in zijn stem hoorde. Hij klonk een beetje minder verslagen en we begonnen te praten over de plannen van een van onze hulpverleningsorganisaties voor de inwoners van New York en Washington.

Na dat gesprek bleef ik nog heel lang nadenken over de vraag van mijn collega: 'Waarom hebben we een geweten?' Zijn voorkeur beperkt te worden door een geweten in plaats van gewetenloos te zijn, intrigerde me, evenals het feit dat hij niet wist waarom hij deze keuze

zou maken. Een moralist of theoloog zou geantwoord kunnen hebben: 'Omdat dat het juiste is' of 'omdat ik een goed mens wil zijn'. Maar mijn vriend de psycholoog kon geen *psychologisch* antwoord geven.

Ik vind dat we de psychologische redenen moeten kennen. Vooral nu, in een wereld die met zijn wereldwijde zwendelpraktijken, terrorisme en haatoorlogen lijkt af te stormen op zelfvernietiging, moeten we erachter zien te komen waarom je, *in psychologische zin*, beter iemand met een geweten kunt zijn dan iemand die niet gehinderd wordt door schuldgevoel of spijt. Voor een deel is dit boek mijn psychologische antwoord op die vraag: 'Waarom hebben we een geweten?' Om de redenen te kunnen benaderen, bespreek ik eerst mensen die geen geweten hebben: de sociopaten of APS-cliënten – hoe zij zich gedragen, wat zij voelen. Op die manier kunnen we zinvoller beoordelen wat de waarde is van het bezit van een karaktertrek die 96 procent van ons heeft, terwijl die lastig kan zijn, pijnlijk en – ja, het is echt waar – beperkend. Wat volgt is een lofzang van een psycholoog op dat nog kleine stemmetje en op het overgrote deel van de mensheid dat gezegend is met een geweten. Dit is een boek voor mensen die zich geen andere manier van leven kunnen voorstellen.

Het boek is ook mijn poging mensen te waarschuwen voor 'de sociopaat om de hoek' en hen te helpen ermee om te gaan. Als psycholoog en als mens heb ik te veel levens bijna uitgewist zien worden door de keuzes en daden van de gewetenloze minderheid. Die kleine groep is gevaarlijk, maar tevens bijzonder moeilijk te herkennen. Zelfs als deze mensen niet gewelddadig zijn – en vooral als het bekenden zijn met wie we een nauwe band hebben – zijn ze zeer wel in staat om individuele levens te verwoesten en van de menselijke samenleving een onveilige omgeving te maken. In mijn ogen vormt deze dominantie van gewetenlozen over de rest van ons een wijdverbreid en onthutsend voorbeeld van wat de romanschrijver F. Scott Fitzgerald 'de tirannie van de zwakkeren' heeft genoemd.¹² Ik ben van mening dat alle mensen met een geweten zouden moeten ontdekken wat het alledaagse gedrag van deze mensen kenmerkt, zodat ze de moreel zwakken en de meedogenlozen kunnen herkennen en daarmee kunnen omgaan.

Wat geweten betreft lijken we een soort van uitersten te zijn. We hoeven de televisie maar aan te zetten om deze verwarrende tegenstelling te zien. We stuiten op beelden van mensen die op handen en knieën een puppy uit een regenpijp redden, direct gevolgd door reportages van andere menselijke wezens die vrouwen en kinderen afslachten en de lijken op een hoop gooien. In ons doodgewone dagelijkse leven zien we, zij het misschien niet zo scherp, net zoveel van dergelijke tegenstellingen. 's Morgens doet iemand vrolijk zijn of haar uiterste best ons dat tien eurobiljet terug te geven dat we net hebben laten vallen, en 's middags is er iemand anders die glimlachend zijn uiterste best doet ons in het verkeer te snijden.

We zijn iedere dag weer getuige van radicaal tegengestelde gedragingen, en daarom moeten we openlijk praten over de beide uitersten van de persoonlijkheid en het gedrag van de mens. Om een betere wereld te scheppen moeten we inzicht zien te krijgen in de aard van de mensen die routinematig tegen het algemeen belang handelen en die dat emotioneel ongestraft kunnen doen. Alleen door te proberen de aard van meedogenloosheid te achterhalen, kunnen we de vele manieren ontdekken waarop mensen die weten te overwinnen, en alleen door het duister te herkennen kunnen we het licht werkelijk laten schijnen.

Ik hoop dat dit boek een rol kan spelen in het beperken van de destructieve invloed van de APS-cliënt op ons leven. Mensen met een geweten kunnen allemaal 'de sociopaat om de hoek' leren herkennen en met die kennis aan de slag gaan om diens egoïstische doelen te verijdelen. Op zijn minst kunnen zij zichzelf en hun geliefden beschermen tegen zijn slinkse en schaamteloze handelwijzen.